

De politieke verantwoordelijkheid: Het beleid ten aanzien van normatieve aspecten van wetenschappelijk en technisch onderzoek¹

Pieter Fokkink en Pieter Tijmes²

Uitgangspunt van deze bijdrage is de notitie van minister Ritzen inzake een 'kader voor discussies over ethische aspecten van wetenschappelijk onderzoek'. In dit artikel wordt in de eerste plaats de stelling verdedigd dat niet alle normatieve vragen ethisch zijn. In de tweede plaats wordt het voorstel gedaan de toegang tot het publieke en private terrein te ontsluiten met de term zeggenschap. Publiek verwijst naar de zeggenschap van alle burgers en privaats naar die van een deel van de burgers. Tenslotte wordt het concept politieke verantwoordelijkheid opnieuw geïkt.

Inleiding

Met de idee van de kritische universiteit werd in de jaren zestig de aandacht gevraagd voor de maatschappelijke en ethische aspecten van wetenschap en techniek. Dit was destijds de inzet van de studenten die te boek stonden als "links". In de jaren negentig wordt Ritzen, de minister van Onderwijs en Wetenschappen, kamerbreed bewierookt, omdat hij - uitgenodigd door een motie van mevrouw Laning-Boersema (CDA) c.s. - een kader wil scheppen voor de discussies die gaan over ethische en maatschappelijke aspecten van wetenschappelijk en technologisch onderzoek. Het spreekt vanzelf dat er met het wisselen van de coulissen voor dit debat over de implicaties van wetenschap en techniek - voorheen universitair, thans parlementair - verschuivingen optreden. Aan de universiteiten werden destijds de discussies gevoerd onder de noemer van politiek; thans worden ze in de politiek gevoerd onder de noemer van ethiek. De onderhavige aandachtspunten zijn ook verschoven en zelfs concreter geworden. De Kamerleden spreken niet meer over de waarde-vrijheid van de wetenschap of het ideologisch gehalte ervan, maar onomwonden over de vraag of een bepaald onderzoek niet opgeschort moet worden, omdat deuren worden geopend naar ruimten die men niet wenst te betreden. De vraag is aan de orde of er grenzen van het wetenschappelijke onderzoek zijn die niet voortvloeien uit het onderzoek zelf. Met andere woorden: de befaamde vrijheid van wetenschappelijk onderzoek staat ter discussie. De vooronderstelling in de discussie is het gezichtspunt, dat wetenschap en technologie onze werkelijkheid herscheppen, terwijl daarbij de vraag rijst of deze herschepping wel in een maatschappelijk gewenste richting gaat.

Het is opmerkelijk dat de ethiek een prominere rol is gaan spelen in het politieke debat. In de hoogtijdagen van de verzuiling werd deze rol veelal aan het zicht onttrokken, doordat de politiek de gevoelige kwesties bij voorkeur uitbesteedde aan commissies en raden die tot taak hadden 'en petit comité' een politiek haalbaar compromis te formuleren dat door de respectievelijke politieke achterbannen werd overgenomen. Over materiële zaken bestond er toen een grote bereidheid tot zakelijke compromissen overeenkomstig het principe van evenredigheid. Indien mogelijk werden de politiek netelige kwesties zo geprepareerd dat ze enige tijd in de ijskast konden worden gezet in de verwachting dat de houdbaarheid niet zou lijden tot het uur van rijpe besluitvorming. Typerend voor die periode was ook dat het overstemmen van een minderheid in de meerderheidscoalities niet als een politieke deugd werd beschouwd. Kortom: de politieke cultuur van de verzuiling vertoonde een sterke tendens tot depolitisering. Hierin is een duidelijke verandering gekomen: de politiek heeft thans volmondig de ethiek op de agenda gezet, omdat de politici zelf normatieve kwesties zoals bijvoorbeeld abortus en euthanasie steeds meer expliciet politiek wensen te regelen. Men kan zonder twijfel spreken van een wisseling van getij: depolitisering maakt plaats voor politisering. Tegen deze achtergrond moet men de motie van Laning-Boersema c.s. en de brief van minister Ritzen over de ethische en maatschappelijke aspecten van wetenschappelijk en technologisch onderzoek verstaan.

¹ Gepubliceerd in *Beleidswetenschap, Kwartaalschrift voor Beleidsonderzoek en Beleidswetenschap*, 7e jaargang 1993 nr. 4 pag.364-379

² Pieter Fokkink en Pieter Tijmes zijn verbonden aan de Universiteit Twente als universitair docent voor politieke filosofie en bestuursethiek, respectievelijk sociale en politieke filosofie in de vakgroep Systematische Wijsbegeerte. Zij doceren gezamenlijk 'wijsbegeerte van het besturen' in de faculteit Bestuurskunde aldaar.

In dit artikel zullen wij in de eerste plaats enkele voor ons relevante punten uit de brief van minister Ritzen met de notitie over de ethische en maatschappelijke aspecten van wetenschappelijk en technisch onderzoek aanstippen (I). In de tweede plaats willen wij een kader schetsen van waaruit wij de notitie lezen. Daarbij geven wij rekenschap van de verhouding tussen normatieve vragen en ethiek en van de verhouding tussen politiek en ethiek (II). Tenslotte willen wij ingaan op de vraag hoe minister Ritzen omgaat met ethische vragen in de politiek en zijn eigen politieke verantwoordelijkheid gestalte wil geven. Deze verantwoordelijkheid zullen wij specifiek bepalen als resultaat van onze overwegingen (III).

[I] De notitie van minister Ritzen

In de notitie gaat het om ethische vragen die door onderzoekstoepassingen worden opgeroepen. Zij vloeien voort uit principiële normatieve overtuigingen en uitgangspunten met betrekking tot de vraag welke wijze van (samen)leven wenselijk en geoorloofd is.

In het overzicht van onderzoeksgebieden waar ethische vragen worden gesignaleerd en gearticuleerd, komt duidelijk naar voren hoe zeer nieuwe technologische ontwikkelingen, zoals donatie van organen, embryo-onderzoek, erfelijkheidsonderzoek, DNA-identiteitsonderzoek, gentherapie, kunstmatige intelligentie, nieuwe ethische vraagstellingen genereren. In de opsomming wordt tevens duidelijk dat de bestaande ethische categorieën niet toereikend zijn, omdat de morele status van dieren, planten en de natuur in het geding is (genetische manipulatie, dierproeven, octrooiering van levende organismen). Bij de tour d'horizon worden ook oude spanningsvelden opgesomd die wellicht een nieuwe actualiteit kunnen krijgen: defensieonderzoek, de spanning tussen openbaarheid van kennis en private toe-eigening (contractresearch aan de universiteit), de integriteit van de onderzoeker.

Het interessantst is voor ons de visie op de rol van de overheid in deze aangelegenheid. Deze rol is terughoudend op die punten waar volgens de minister een fundamenteel ethisch verschil van mening bestaat. Anderzijds kan zijns inziens een neutrale houding van de overheid niet worden volgehouden. Ook door zich te onthouden maakt de overheid zich verantwoordelijk voor bepaalde ontwikkelingen. Bovendien heeft de overheid een taak ten aanzien van de bescherming van de grondrechten. Zij dient dus ook een inhoudelijk standpunt in te nemen. Daarbij dienen op voorhand drie principes te worden gehonoreerd: *welzijn, respect en rechtvaardigheid*. Maar bij de geheel nieuwe ontwikkelingen in wetenschap en technologie is vaak geen inhoudelijke standpuntbepaling mogelijk, omdat de dimensies en implicaties van de ethische problemen onduidelijk zijn. In zulke gevallen kan een procedurele oplossing worden gekozen. Vanuit een ethisch en beleidsmatig standpunt wordt de voorkeur gegeven aan zelfregulering, hetgeen recht doet aan de pluriformiteit van de samenleving. De overheid zal daarom de betrokken partijen zoveel mogelijk aanspreken op hun verantwoordelijkheid. In ieder geval zal de overheid als initiator en aanjager van ethische discussies optreden. Komt het tot regelgeving, dan zullen vragen aangaande het maatschappelijke draagvlak, de aard van het ethisch karakter, de samenhang met andere relevante wet- en regelgeving, de grondwettelijke redenen, de uitvoerbaarheid, et cetera aan de orde worden gesteld.

Tot zover een samenvatting van de notitie van minister Ritzen over de ethische en maatschappelijke aspecten van wetenschappelijk en technologisch onderzoek. Staat nu helder voor ogen hoe de overheid omgaat met de ethische en maatschappelijke aspecten van dat onderzoek in de context van het moreel pluralisme?

II. Ethische kwesties

In de notitie maakt minister Ritzen het veel gehanteerde onderscheid tussen moraal en ethiek. Moraal staat voor een concreet geheel van opvattingen over goed en kwaad, over wat geboden en verboden is. De ethiek daarentegen is de reflectie op de moraal: wat is de samenhang van de normen en hoe dienen deze te worden verantwoord? In een pluralistische samenleving is er geen sprake van één moraal, maar van verschillende (groeps)moralen. Over de vraag of er daarentegen wel één ethiek is, spreekt de minister zich niet expliciet uit. Hij heeft het wel over een 'ethisch' verschil van mening, hetgeen niet op eenduidigheid wijst. De winst die de minister meent te scoren door ethiek en moraal te onderscheiden is niet zo groot, ook al meent hij dat het synonieme gebruik van beide woorden leidt tot onduidelikheden in de discussies, hetgeen ons inziens wel meevalt. Het is als met het verschil tussen psychisch en psychologisch. Als iemand zijn psychische en psychologische problemen niet onderscheidt, kan men toch wel begrijpen wat er aan de hand is. Bij vele passages uit de

nota kan men erover discussiëren of Ritzen ook niet vaak over ethische vragen spreekt als hij volgens zijn eigen voornemen nadrukkelijk morele bedoelt. Met andere woorden: hij houdt zich ook niet aan zijn eigen terminologie, zonder dat dit tot problemen leidt.

Op enkele ethische problemen - ethiek in de zin van een tweede orde reflectie in het voetspoor van de minister - willen we de aandacht vestigen en zo een bijdrage leveren aan een grotere helderheid in de discussie die de minister zegt na te streven.

(1) Het eerste probleem betreft de verschillende vormen van normativiteit.

(2) De theorie die ten grondslag ligt aan de normatieve onderscheidingen zoals wij die voordragen, wordt vergeleken met de discussie tussen de brede en de smalle moraal.

(3) Het derde probleem betreft een zuiver intern-ethische aangelegenheid.

(4) Tevens willen wij de aandacht vestigen op de noodzaak van een sociaal-politieke doorlichting van onze samenleving teneinde de verborgen spanningen daarin op het spoor te komen. Wij lichten dit toe aan de hand van het fenomeen schaarste.

(5) Tenslotte gaan wij in op de verhouding van politieke ethiek en het publieke domein.

II.1 Verschillende vormen van normativiteit

Ethische vragen zijn niet empirisch of technisch van aard, maar normatief, aldus minister Ritzen. Deze uitspraak willen wij aanvullen met de stelling dat niet ieder normatief antwoord op de vraag: 'wat moet ik doen?', ethisch is. Er zijn ons inziens drie duidelijk verschillende beraden - *pragmatisch, ethisch en idiomatisch* - waarbinnen deze vraag een normatief antwoord kan krijgen.

Dienovereenkomstig onderscheiden wij drie vormen van normativiteit: een pragmatische, een ethische en een idiomatische.

In principe is het mogelijk ieder probleem in het kader van elk van deze drie beraden te bespreken. Het licht dat vanuit deze evaluatiekaders op het probleem valt, doet telkens andere aspecten van het probleem oplichten. Daarom is het van belang oog te hebben voor de verschillende structuur van elk van deze beraden.

Binnen *het pragmatische beraad* wordende problemen veelal besproken als praktische kwesties. Wat moet ik doen als ik geen geld heb om een boek te kopen dat ik nodig heb? Wat moet ik doen als mensen het onmogelijke van mij vragen? Of een meer politiek voorbeeld: welke strategie moet ik volgen als bijdrage ter oplossing van milieuproblemen? Lastige, maar op voorhand geen ethische vragen. Bij vragen in pragmatisch perspectief gaat het om de keuze van middelen ten einde doeleinden die men zich gesteld heeft te bereiken. *In het pragmatische beraad viert de doel-middelen-rationaliteit hoogtij.* Hierin gaat het om de vraag of de beoogde resultaten zullen worden gehaald en de eventuele negatieve nevengevolgen het bereiken van het doel niet zullen overschaduwten. De uitkomst van dit rationele beraad kan men opvatten als een (normatief) voorschrift. Maar als ik problemen inefficiënt oplos - dus niet erg rationeel -, misdraag ik mij niet moreel. In de politiek bestaat de tendens de meeste vragen zo mogelijk in pragmatisch beraad aan te pakken en op te lossen: bijvoorbeeld een milieuregelgeving die betrekking heeft op het terugdringen van procedés die de ozonlaag afbreken en broeikas effecten bevorderen. Men gaat ervan uit dat men weet hoe de ozonlaag wordt afgebroken en dat men de schadelijke effecten juist kan taxeren. Op grond van dat inzicht in de problematiek zoekt men naar een adequaat middel in de sfeer van bijvoorbeeld de regelgeving. Pragmatisch is dus slechts een 'geleerd' woord voor een alledaagse gang van zaken.

Binnen *het ethische beraad* gaat het om normen die de verhouding van de mensen onderling regelen. Ethiek geeft antwoord op de vraag hoe ik omga met mijn eigen vrijheid in verhouding tot de vrijheid van alle anderen. Het 'ethische' behoren komt daarin tot uitdrukking dat ik de anderen in het samenleven een gelijk recht op de uitoefening van hun vrijheid toeken. Kant bracht de rationaliteit van het ethische beraad op de formule, dat mensen zó moesten handelen, dat ze moesten kunnen willen dat de regel die ten grondslag lag aan hun handelen, een algemene wet zou kunnen zijn. Met andere woorden: *het uitsluiten van privileges en het invoeren van onpartijdigheid als principes voor de onderlinge menselijke verhoudingen zijn kenmerkend voor het ethisch evalueren van gedrag van mensen.* In de politiek horen - naast de vragen van de rechtvaardige verdeling van middelen - grote delen van het recht thuis in deze sfeer. Ook het afzien van rechtsontwikkeling dient in het ethische beraad getoetst te worden. Daarom is de politiek gehouden zich uit te spreken over de toelaatbaarheid van DNA-tests in het strafproces of in de daarop aansluitende civiele procedures, over de toelaatbaarheid van de HIV-test bij het afsluiten van verzekeringen, et cetera.

Binnen *het idiomatische beraad* (idioom is het Griekse woord voor het bijzondere) gaat het niet om de doel-middel-relatie, ook niet om de interpersoonlijke verhoudingen, maar om het realiseren van specifieke waarden waaraan men gehecht is. Binnen het idiomatische kader wordt een nieuwe dimensie ontsloten. Wat moet ik gaan studeren? Voor welk beroep moet ik kiezen? Welke beroepskeuze past het beste bij mij?³ Welke levensstijl - een sobere, een exuberante, een ingetogen, een extraverte - wil ik aan de dag leggen? Hoe ga ik met mijn eigen lichaam om? Welke ingrepen of hulpmiddelen zijn voor mij aanvaardbaar? Ook dit zijn zeer lastige vragen, omdat ik hierin op zoek ben naar mijn eigen identiteit. De keuzes waarvoor ik mij gesteld zie, hebben veelal te maken met waarden die op hun beurt kunnen samenhangen met mijn levensovertuiging, maar de keuzes zijn daarom nog niet ethisch, zo men wil moreel. Deze waarden op zich waarop ik mij oriënteer, zijn arbitrair in die zin dat de ene waarde niet per definitie beter is dan de andere. Zij hebben veeleer te maken met smaak of stijl. Spaarzaamheid is op rationele gronden niet acceptabeler dan vrijgevigheid. De voorkeur voor de ene waarde boven de andere kan te maken hebben met iemands karakter. Het idiomatische beraad heeft niet tot doel bepaalde waarden als zodanig aan te prijzen of af te keuren. Kortom, *in het idiomatische beraad gaat het globaal om vragen van ontplooiing en ontwikkeling, van authenticiteit en echtheid, en van levensstijlen*. Bij politieke voorbeelden die thuis horen in deze sfeer van de idiomatic kan men denken aan de vrijheid van onderwijs die protestants-christelijk, rooms-katholiek, joods of islamitisch, ingevuld kan worden of aan het vraagstuk van de zelfbeschikking met betrekking tot het levenseinde.

Veel vragen van idiomatische aard worden tot de persoonlijke levenssfeer van mensen gerekend, maar niet allemaal. Het is daarom ons inziens belangrijk idiomatische vragen als zodanig te onderkennen. Indien men idiomatische kwesties niettemin politiek wil regelen, dient men daarvoor goede redenen te geven. *In het idiomatische beraad kan men elkaar immers niet op rationele gronden overtuigen van de waarden die men zelf aanhangt*. Dit weet iedereen die dat heeft geprobeerd, maar hij kan ook inzien waarom hij er nooit in zal slagen anderen op rationele gronden tot zijn waarden te bekeren. Dit ervaringsfeit en dit inzicht brengen met zich mee dat men uiterst voorzichtig moet zijn om anderen de eigen waarden op te dringen. Hier blijkt wat verdraagzaamheid concreet inhoudt. In een democratische rechtsstaat vormen niet alleen waarborgen van niet-inmenging door derden, maar ook van afscherming van de individuele of groepsgewijze ontplooiing terecht een belangrijk element. Anders ligt gewelddadig gedrag op de loer. Het opdringen van de eigen norm - in dit geval de idiomatische - wordt vaak door de ander als zeer krenkend ervaren. Kuitert drukt dat zeer emotioneel in een interview in de NRC Handelsblad van 10 april 1993 zo uit: 'Ik zou het heel erg vinden, als ik dood moest gaan op de manier waarop katholieke bisschoppen dat voor schrijven'. Overigens zal dat ook voor veel rooms-katholieken gelden. Als algemene regel zou men kunnen formuleren dat men zich ervoor dient te hoeden dat het politieke ingrijpen in het waardenpluralisme een eerste stap wordt op het pad van intolerantie.

Deze drie beraden hebben ieder een eigen structuur en een eigen vorm van rationaliteit. In het pragmatische beraad worden de doeleinden en de middelen op elkaar afgestemd, en de rationaliteit heeft op deze afstemming betrekking. In het ethische beraad gaat het om de verhouding tot de anderen die een gelijke claim op tafel kunnen leggen, en de rationaliteit probeert de vrijheid van de één in overstemming te brengen met die van de ander. In het idiomatische beraad zoekt men bijzondere waarden te realiseren waarvoor men kiest (al of niet passend bij de eigen identiteit), en de rationaliteit kan de consistentie of inconsistentie van normen en waarden in de gedragspatronen van mensen aan het licht brengen.

De drie beraden oriënteren zich dus aan verschillende vraagstellingen (respectievelijk **doeltreffendheid, interpersoonlijke verhoudingen en identiteit**) en zij vormen als het ware drie verschillende perspectieven op menselijke handelingen of problemen. Met nadruk zij nogmaals herhaald: alle menselijke handelingen kunnen onder deze perspectieven worden geëvalueerd:

(1) Is de handeling doeltreffend?

(2) Verdraagt deze handeling zich met die van anderen?

³ Het spreekt vanzelf dat wie zijn beroepskeuze heeft bepaald, voor de pragmatische vraag komt te staan welke schoolopleiding hij zal volgen.

(3) Past deze handeling bij de waarden die men hoog houdt?

De drie beraden mogen onder geen beding de indruk vestigen dat onze problemen worden verkaveld. Idealiter dienen alle vragen van wenselijkheid en toelaatbaarheid van menselijk gedrag systematisch besproken te worden vanuit de drie geschetste evaluatieve beraden. Wie zich richt op pragmatische aspecten van een probleem, mag slechts tijdelijk de ogen sluiten voor de ethische en idiomatische dimensies. De drie beraden staan immers voor drie perspectiveringen. Achter de doeleinden die men pragmatisch wil realiseren, kunnen immers ethische problemen schuil gaan. In het strikt pragmatische beraad ziet men daarvan af, maar voor een systematische beoordeling van de handelingen moeten wij ook de andere twee perspectieven verdisconteren. Wat pragmatisch mogelijk is, zou wel eens ethisch of idiomatisch niet door de beugel kunnen.

De verhouding van de drie beraden levert weer een interessant probleem op. Wat te doen indien de resultaten van de beraden niet eenduidig één richting op wijzen? Het gecompliceerdst liggen de problemen bij een conflict tussen een idiomatisch en een ethisch beraad. Het opteren voor een bepaalde levensstijl impliceert de verwerping van andere levensstijlen. Wie de ramadan houdt, heeft weinig boodschap aan de rite op Aswoensdag. Deze exclusiviteit behoeft vanuit idiomatisch perspectief niet problematisch te zijn, maar zij kan vanuit ethisch perspectief een totaal andere dimensie krijgen. Om een concreet voorbeeld te noemen: de idiomatische levensstijl die men op bepaalde christelijke scholen wil overdragen, kan in strijd komen met het aanvaarde beginsel van de gelijke behandeling bij de werving van het onderwijzend personeel op scholen. In zo'n geval staat men voor de beslissing of men aan de specifieke levensstijl op ethische gronden grenzen wil opleggen. Het conflict tussen ethiek en idiomatiek brengt minister Dales scherp tot uitdrukking, als zij lijkt te verdedigen dat de overheid bepaalde interpretaties van de bijbel inzake homoseksualiteit vanuit ethische overwegingen meent te kunnen negeren.⁴ Binnen onze democratische rechtsstaat blijkt het dus mogelijk te zijn dat de overheid in de levenssfeer van de christelijke scholen binnendringt en hun een normatief gezichtspunt - in dit geval ethisch - oplegt. Helderheid van begrippen is dus nog geen garantie voor een oplossing van een conflict.

In het algemeen kan men zeggen dat het de overheid past grote terughoudendheid te betrachten in vragen die wij gedoopt hebben met de term idiomatiek. Inzake kwesties die betrekking hebben op interpersoonlijke verhoudingen, - de zogenaamde ethische dimensies van een zaak - dient er van terughoudendheid minder sprake te zijn, omdat de overheid mensen dient te beschermen tegen gevolgen van handelingen van anderen. Het is daarbij onze overtuiging dat een regulering van ethische problemen het primaat heeft boven die van idiomatische. *De idiomatisch gekleurde vrijheid floreert pas nádat de ethische vrijheid van allen gewaarborgd is.* Deze regel geeft een richting aan waarin men oplossingen kan zoeken, maar is zelf als zodanig geen oplossing.⁵

II.2 De smalle en de brede moraal

Deze theorie over de drievoudige normativiteit geeft een ander antwoord op de vragen die besproken worden in de discussie over de smalle en de brede moraal. Onder de brede moraal verstaat men veelal een theorie die een oriëntatie wil bieden voor alle mogelijke keuze-problemen van het menselijk handelen. Deze brede moraal is georiënteerd op het goede leven van mensen. De smalle moraal daarentegen staat voor een theorie die alleen die principes behelst die ruimte scheppen voor het samengaan van de handelingsvrijheid van de één met die van de ander. Centraal staat hierin dus niet wat gedaan, maar veeleer, wat verboden dient te worden met het oog op de gelijke vrijheid van de anderen. Kortom: in een brede mo-

⁴ Zij zegt in antwoord aan de heer Leerling (RPF): 'Het gaat om het claimen van een autoriteit met betrekking tot de uitleg van de Schrift. Na wat ik zo langzamerhand heb gehoord, moet ik aannemen dat die autoriteit aan talloze mensen een groot leed heeft toegebracht dat wil zeggen dat wij nu in een fase zitten waarin dat niet meer kan'. De heer Van den Berg (SGP) reageert daarop direct met de opmerking dat een bepaalde wijze van Schriftuitleg door de wet wordt verboden! en de minister antwoordt daarop dat zij het niet over uitleg heeft gehad en corrigeert de heer Van den Berg met de opmerking: 'De uitwerkingen in gedragingen jegens anderen met betrekking tot de sferen die hier zijn genoemd - de werksfeer is met name zeer belangrijk - mogen niet meer'. Zie: notulen Tweede Kamer 11 februari 1993 (48-3592/3).

⁵ Ook als men geen behoefte heeft aan de door ons ingevoerde onderscheidingen van neokantiaanse huize voor pragmatische, idiomatische en ethische aspecten en volhardt om vooral idiomatische en ethische vragen over één kam te scheren, dan zal men toch dit door ons aangebrachte onderscheid als een intern-ethisch onderscheid moeten hanteren.

raal is het onderwerp van discussie hoe men zal leven, in een smalle moraal daarentegen hoe men zal samenleven.

Soms worden deze morele visies zelfs tegen elkaar uitgespeeld en als rivalen gezien. Men is dan aanhanger van de smalle of van de brede moraal. Als men het pleidooi voert voor de smalle moraal, verwijst men de brede moraal - bij gebrek aan consensus - naar de sfeer van vrijblijvendheid. Over de vraag wat het goede leven is, lopen de meningen immers uiteen. De aanhanger van de brede moraal daarentegen wijst er graag op, dat de smalle moraal niet de hele moraal kan vertegenwoordigen, omdat deze in hoge mate slechts negatief is en parasiteert op morele noties als bijvoorbeeld betrouwbaarheid, trouw en dergelijke die niet opgesloten liggen in het rationele inzicht in de voorwaarden van het samenleven. Soms interpreteert men de brede en de smalle moraal als complementair. Beide moralen worden dan verdeeld naar het respectievelijke publieke en private domein. De smalle moraal verenigt die waarden waarover men consensus kan vermoeden en deze vormen dan een soort grootste gemene deler.

Het zal duidelijk zijn dat de discussie over smalle en brede moralen in deze termen - soms opgevat als rivalen en soms als complementen - voor ons niet erg aantrekkelijk is. In de (meeste) gezichtspunten die ten grondslag liggen aan de smalle moraal, herkennen wij het ethische beraad. De overwegingen die een rol spelen in de brede moraal, vertonen verwantschap met het idiomatische beraad. De verhouding van ethiek en idiomatiek daarentegen hebben wij hierboven onder andere aangeduid als niet tot elkaar te herleiden doorsnijdingen van dezelfde verzameling (perspectiveringen). Er is dus geen sprake van een keuze voor ethiek ten koste van idiomatiek of omgekeerd, noch sprake van een verkaveling van ethiek en idiomatiek over publiek en privaat.

II.3 Een intern ethisch probleem

Er is nog een specifiek intern-ethisch probleem waarop wij de aandacht willen vestigen. Ethisch heet de vraag naar de toelaatbaarheid of wenselijkheid van gedrag of maatregelen met het oog op anderen. Traditioneel gaat de ethiek over de relatie tussen mensen. De gulden regel drukt dat als volgt uit: 'Wat u niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet'. Als Hermann Cohen in zijn *Ethik des reinen Willens* (1907) schrijft 'Der Gegenstand der Ethik ist der Mensch', dan vat hij in deze woorden een lange traditie samen.

Nu de politiek door de wetenschappelijke en technische ontwikkelingen in verlegenheid is gebracht en de hulp van de ethiek inroept om de consequenties van wetenschap en techniek te articuleren en te ordenen, blijkt de ethiek niet minder in verlegenheid te verkeren met betrekking tot deze problemen. De toekomstige generaties zijn zelden expliciet een onderwerp van ethische bezinning geweest, een kwestie die van eminent belang kan zijn bij genetische manipulatie. Ook is de ethiek slecht voorbereid op de vraagstelling van de verhouding van de mens tot het dier, de planten en de natuur waarover de minister spreekt. Het dier noch de natuur werden tot voor kort betrokken binnen de bezinning van de ethiek: het dier had nooit rechten en de natuur heette nooit beschermwaardig. Daar is natuurlijk wel een ethische mouw aan te passen, maar het betekent dat de ethiek zich voor het eerst reenschap moet geven van de eigen expressiviteit van de levende natuur. Met expressiviteit bedoelen wij, dat de natuur tegenover de mens staat met een eigen aanspraak die op zijn minst behelst dat zij niet alleen maar middel in de hand van de mens is. Wat vroeger alleen voor de mens gold: expressie, aanspraak, recht, et cetera wordt nu metaforisch overgedragen op de natuur. Dat betekent natuurlijk niet dat de natuur subject wordt in dezelfde zin als de menselijke persoon als subject wordt opgevat. Als de minister met nadruk over de morele status van de dieren, de planten en de natuur spreekt, ligt hij bij wijze van spreken voor op de bezinning van de ethici. De laatsten zijn ook verrast aangesproken te worden door de politiek. Zij hebben nog weinig nagedacht over de vraag wat bijvoorbeeld de 'quasi-subjectiviteit' van de natuur, zoals wij die boven aanduidden, betekent voor het zinvolle of verantwoordelijke handelen van de mens.

II.4 De noodzaak van een sociaal-politieke doorlichting van de samenleving.

Het spreekt vanzelf dat niet alle normatieve aspecten van wetenschap en techniek in de notitie worden genoemd, laat staan behandeld. Zij worden veeleer gelokaliseerd dan geprofileerd. Dit is in deze context begrijpelijk, maar het lijkt erop dat men struisvogelpolitiek bedrijft indien men afziet van een sociaal-politieke doorlichting van de samenleving. Men kent dan

de krachten niet die erin werken. Zo is in de ministeriële notitie het alles doortrekkende vraagstuk van de schaarste afwezig. Tot op heden wil men de schaarste bij voorkeur bestrijden door de wetenschap en techniek in het gareel te spannen, terwijl het omgekeerde effect het gevolg is.

Een voorbeeld kan dat duidelijk maken. De vergroting en de diversificatie van het medisch-technische aanbod leidt via het mechanisme van het 'recht van allen op alles' tot grotere schaarste, niet slechts van financiële middelen. Zodra enig aanbod van welke aard ook beschikbaar komt, kan niet op goede gronden worden verdedigd dat mensen van het recht van dat aanbod gebruik te maken, worden uitgesloten. In die zin dwingen de hoge kosten van de medische technologie tot het maken van keuzes over de vraag welke technologie aan patiënten mag worden aangeboden en welke selectie van patiënten moet plaats vinden.⁶ Hieraan zijn pragmatische, idiomatische en ethische aspecten te onderkennen. Een pragmatische overweging zou kunnen zijn: als het overvloedige aanbod juist schaarste in het leven roept, dan zou men - ervan uitgaande dat men de schaarste wenst uit te bannen - de consequentie kunnen trekken dat bepaalde technologieën niet worden ontwikkeld. Dat lijkt een logische pragmatische oplossing van het probleem van de schaarste. Hieraan zijn ook ethische aspecten te onderkennen: hoe lang wil men het gelijke recht van iedereen op alle medische voorzieningen overeind houden? Wat is een rechtvaardige verdeling van het medische aanbod? Tenslotte kan men niet voorbijgaan aan idiomatische aspecten. Bij voorbeeld: wat is leven, welke plaats neemt de dood daarbij in, wat verstaan wij onder de gezondheid die wij willen nastreven door middel van de medische wetenschap en technologie? Bestaat er een biografisch voltooid leven? Dienen wij het leven zo lang als technisch mogelijk is in stand te houden en de dood op de vlucht te drijven? De antwoorden op deze vragen - mits enigszins éénstemmig - zijn voor een politiek beleid niet irrelevant.

II.5 Politieke ethiek en het publieke domein

Het zal geen verwondering wekken dat wij niet de opvatting delen, dat politiek en ethiek gescheiden dienen te worden, omdat politiek te maken zou hebben met macht en geweld, haalbaarheid en opportuniteit, en ethiek daarentegen met principiële kwesties, met een schoon geweten of zuivere gezindheid. Deze opvatting is geen zinvolle voorstelling van zaken. De pragmatische, ethische en idiomatische beraden vormen kaders om menselijk handelen te evalueren, dus ook het politieke handelen, maar de politiek legt wel enige specifieke voorwaarden aan de beraden op.

Wie nadenkt over verantwoordelijk handelen - pragmatisch, ethisch en idiomatisch geïnterpreteerd - in de politiek, kan niet voorbijzien aan de politieke constellatie met haar eigen wetmatigheden. Deze komen voort uit specifieke randvoorwaarden, waarvan de belangrijkste zijn die van geld en macht. Deze politieke handelingscondities kleuren de politieke bedrijvigheid. De politieke pragmatiek, ethiek en idiomatiek samen moeten dit feit verdisconteren. Financiële en machtspolitieke overwegingen doen zich altijd sterk gelden bij het sluiten van compromissen tussen de partijen, maar het compromis behoeft de politiek niet te compromitteren. Het politiek uitbuiten van een machtspositie in ethische of idiomatische vraagstukken, omdat men óf in het centrum opereert, óf op de wip zit, laat altijd een bittere smaak na. Niettemin spannen deze voorwaarden van geld en macht het terrein van het politieke handelen op, maar zij maken het niet ontoegankelijk voor de drievoudige normatieve reflectie.

Als men nu mag stellen dat de ethiek een prominentere rol gaat spelen in het politieke debat, en er in die zin sprake is van een primaat van de politiek door nadrukkelijk normatieve kwesties op de politieke agenda te zetten, dan rijst de vraag op welke terreinen en niveaus de normatieve vragen een rol toebedeeld krijgen. Op deze problematiek van normativiteit en politiek geeft minister Ritzen in zijn notitie een antwoord. Onze visie hierop willen wij nader articuleren door aansluiting te zoeken bij het concept van het 'publieke domein', zoals dat een rol speelt in de discussies van de laatste tijd over politiek.

De politiek opereert in het publieke domein en onthoudt zich per definitie van het private domein. Wij willen het publieke domein niet zoals vaak gebeurt, definiëren als de sfeer van het 'algemeen belang', omdat algemeen en privaat belang veelal twee aspecten van dezelfde

⁶ Leenen, H.J.J., *Hoge kosten medische technologie dwingen tot maken van keuzes*, In: *De Staatscourant*, 2 mei 1992.

zaak zijn.⁷ Private belangen kunnen heel goed samengaan met publieke functies, als men denkt aan de PTT of de Spoorwegen. Essentieel voor onze visie op het publieke domein is niet de term 'algemeen belang', maar veeleer de term 'zeggenschap'. Wat tot het publieke domein behoort, ressorteert onder de zeggenschap van allen en is onderwerp van het publieke debat en de politieke besluitvorming. Dit heeft tot gevolg dat het publieke domein niet eens en voor altijd vastligt. Publiek domein en publieke moraal zijn correlatief, zij gelden voor elkaar; want in dat besluitvormingsproces worden de normatieve overtuigingen en uitgangspunten inhoudelijk gezaghebbend, ja zelfs dwingend aan allen opgelegd en in instituties en procedures, in wetten en regels vastgelegd.

Met het oog op de handhaving van het publieke domein en de publieke moraal kan men zeggen dat de overheid het zwaard niet tevergeefs draagt of - met de woorden van Max Weber - dat zij monopolist van het geweld is. Van welke aard de normatieve overtuigingen en uitgangspunten zijn - primair pragmatisch, ethisch of idiomatisch -, doet niet terzake. In ieder geval lijkt het er nu op, dat de macht van de overheid met zijn regelgeving zich steeds meer uitbreidt en reikt tot in de slaapkamer van mensen. Dat betekent dat de normatieve overtuigingen die de overheid implementeert, niet slechts interpersoonlijke verhoudingen regelen (bijvoorbeeld het verbod van incest en van verkrachting binnen het huwelijk), maar ook betrekking hebben op de conditie waaronder men zal sterven. De normatieve overtuigingen die aan de samenleving worden opgelegd, zijn van huis uit vaak niet eens primair ethisch, maar pragmatisch en idiomatisch van karakter.⁸

Voor de tegenhanger van het publieke domein, het private domein, waartegen ook de persoonlijke levenssfeer afgebakend dient te worden, geldt merkwaardigerwijs hetzelfde. Wat tot het private domein behoort - dus wat men aan de zeggenschap van slechts een deel van de samenleving overlaat -, dient eerst als zodanig te worden vastgesteld en is daarom eveneens onderwerp van het publieke debat en de politieke besluitvorming.

Hierin wordt de gegeven speelruimte van mensen bepaald, waarin sprake is van 'vrijwaring van inmenging' en 'afscherming van de individuele autonomie'. Deze aldus bepaalde speelruimte ligt niet vast, zoals onlangs de scholen die in conflict kwamen met minister Dales ontdekten. De garantie voor de persoonlijke levenssfeer en de vraag hoe die beargumenteerd moet worden, zijn dus evenmin te bepalen buiten het politieke debat en besluitvorming om. Kortom, het publieke en het private domein zijn geen zelfstandige kernen, maar wel intrinsiek verschillend.

De belangrijke vraag is nu hoe minister Ritzen in verband met de vragen van wetenschap en techniek het publieke domein wil gaan bepalen en bezetten: welke publieke moraal staat hij voor en welke politieke moraal hanteert hij daarbij? Onder moraal verstaan wij nu het complex van normatieve opvattingen die in principe pragmatisch, ethisch of idiomatisch geëvalueerd kunnen worden. De termen 'publiek' en 'politiek' willen wij in die zin onderscheiden dat we onder politieke moraal dat deel van de publieke moraal verstaan dat betrekking heeft op het machts- en sturingsproces in het publieke domein. Met andere woorden: de minister zal dus in het bijzonder voor zijn politieke moraal ter verantwoording worden geroepen.

III. Politieke verantwoordelijkheid

Als de minister van Onderwijs en Wetenschappen een notitie over ethische en maatschappelijke aspecten van wetenschappelijk en technologisch onderzoek schrijft, gaat het natuurlijk over de vraag hoe de overheid ordenend optreedt in een moreel pluralistische samenleving en hoe zij deze morele pluraliteit verdisconteert in haar beleid. De politieke verantwoordelijkheid heeft betrekking op de vast te stellen moraal in het publieke domein: hoe kan een gezaghebbende politieke uitspraak inzake normatieve dilemma's met betrekking tot wetenschap en techniek worden gedaan?⁹ Het opmerkelijke is nu dat de sociaaldemocratische minister zijn politieke verantwoordelijkheid wil spreiden over meerdere groepen!... de over-

⁷ Dat betekent natuurlijk niet dat de term 'algemeen belang' geen rol meer zou spelen op het publieke terrein. Het hier geïntroduceerde gezichtspunt van zeggenschap beoogt het publieke terrein te ontsluiten. 'Algemeen belang' zal juist in het ethische en 'privaat belang' in het idiomatische beraad terugkeren.

⁸ Voor alle duidelijkheid: de onderscheiding publiek/privaat valt niet samen met de onderscheiding ethiek/idiomatiek. Beide onderscheidingen zijn van volstrekt heterogene herkomst. Daarom is het niet verwonderlijk dat de drievoudige normatieve articulatie plaats vindt op zowel privaat als publiek terrein!

⁹ Bij verantwoordelijkheid gaat het om de vraag naar het 'waarom' van het handelen met een voor betrouwen te rechtvaardigen argumentatie.

heid kiest er voor in eerste instantie haar verantwoordelijkheid voor de ethische aspecten van wetenschappelijk onderzoek gestalte te geven door andere partijen aan te spreken op hun verantwoordelijkheid en waar nodig hen te stimuleren ethische aspecten op hun agenda te zetten.'

De behoedzaamheid waarmee minister Ritzen in het publieke domein wil opereren, als het gaat over normatieve vragen - pragmatisch, ethisch en idiomatisch - verdient alle waardering, maar door een dergelijke spreiding van verantwoordelijkheid over de beroepsbeoefenaars, de instellingen, et cetera wordt de politieke verantwoordelijkheid ontlopen. Alle partijen die minister Ritzen in het wetenschappelijke en technologische veld ontwaart, hebben natuurlijk een eigen verantwoordelijkheid, maar de verantwoordelijkheid van hen is een andere dan de politieke verantwoordelijkheid van de minister.

In de bespreking van de Vaste Commissie voor het wetenschapsbeleid waren de leden opgetogen over dit beleidsstuk. Door deze instemming lijkt het er nu op dat het 'primaat van de politiek' in vele gevallen niet veel meer betekent dan dat de politiek uitmaakt wie daarbuiten welke verantwoordelijkheid krijgt opgelegd, terwijl de politieke verantwoordelijkheid buiten beeld mag blijven. Deze laatste willen wij tenslotte illustreren aan de hand van een voorbeeld van de toelaatbaarheid van medisch-technologische experimenten.

Binnen het pragmatisch beraad dient de politiek rekenschap af te leggen van de deugdelijkheid en haalbaarheid van het beleid met betrekking tot de experimenten. Negatief geformuleerd: verboden of voorschriften waarvan bijvoorbeeld de naleefbaarheid niet afgedwongen kan worden, zijn geen uitdrukking van politieke verantwoordelijkheid. Dergelijke recepten leiden slechts tot normatieve vervuiling in het publieke domein. De vraag of het experiment zelf deugdelijk is, zou men ook pragmatisch van aard kunnen noemen, maar die vraag ligt op het bordje van de wetenschappelijke experimentatoren. Dat die vraag goed beantwoord wordt, dient een vooronderstelling van politiek beleid te zijn, maar behoort er zelf niet toe. Onder bepaalde omstandigheden zou de politieke verantwoordelijkheid erin kunnen bestaan de ruimte voor en de kwaliteit van de discussie over deze vraag te garanderen.

In het ethisch licht valt de aandacht bij de politieke verantwoordelijkheid voor de toelaatbaarheid van medisch-technologische experimenten op het vraagstuk hoe het te implementeren beleid het samenleven van alle mensen afbreuk doet of bevordert. Nieuwe ontwikkelingen impliceren nieuwe mogelijkheden en verantwoordelijkheden. De politiek stuit erop dat mensen hier allerlei opinies over en visies op deze moeilijke ethische problemen huldigen. Zij zijn tegen embryo-diagnostiek, omdat deze de mogelijkheid van abortus impliceert. Of ze zijn ervoor, omdat deze diagnostiek hen veel leed kan besparen. Zij koesteren huiver voor de technologische levensverlenging, omdat deze hen kan brengen op een plaats waar de vraag naar levensbeëindiging niet meer onderdrukt kan worden, et cetera.

De politieke verantwoordelijkheid heeft met deze geschetste verwickelingen van individuele burgers pas iets te maken, als de politiek het besluit neemt om hier ordenend op te treden, omdat bijvoorbeeld de zogenaamde zelfregulatie ongewenste effecten sorteert. De politiek kan dan van het afgewingsproces van iedereen kennis nemen en zich tot taak stellen een bindend besluit te nemen namens allen (wellicht voor sommigen). Dat de politicus niet slechts zichzelf bindt, maar juist anderen, maakt de politieke verantwoordelijkheid van hem die respect koestert voor andermans overtuiging, zwaar. De bekroning en effectuering van deze verantwoordelijkheid worden gevonden in het bindend oplossen van controversen. In dit opzicht kan het gaan om het grenzen stellen aan de vrijheid van allen of sommigen. Daartoe moet de politiek zodanige constructies en arrangementen bedenken dat de vrijheden van allen met elkaar (indien mogelijk) worden verzoend. Dit kan tot gevolg hebben dat het werk van de medisch-technologische onderzoekers, voorheen afgeschermd met de term 'vrijheid van onderzoek', publiek terrein wordt en toegankelijk wordt verklaard voor politieke interventies en dat de politiek inderdaad bepaalt dat de vrijheid van onderzoek wordt beknut.

Bij de politieke verantwoordelijkheid voor medische experimenten in idiomatisch licht komende waarden ter sprake van degene die de politieke verantwoordelijkheid draagt. Deze waarden kunnende verantwoordelijke politicus stimuleren of afremmen de politieke verantwoordelijkheid te willen dragen. Hij kan een warm voorstander zijn van medisch-technologische experimenten, omdat hij van mening is dat ook medische problemen bij voorkeur technisch moeten kunnen worden opgelost; hij kan ook de mening huldigen dat de weg van medische experimenten een heilloze weg van voortgaande medicalisering is. Hier

kan zich dus het conflict voordoen tussen de eigen levensstijl en de rolverplichting een besluit namens allen te nemen.¹⁰ Ten overvloede zij gezegd dat het bij het idiomatische aspect van de politieke verantwoordelijkheid niet gaat over de positief te beantwoorden vraag of bij de normatieve afweging met betrekking tot de toelaatbaarheid van de medisch-technologische experimenten idiomatische waarden in het algemeen een rol spelen.

Hiermee hebben wij verwoord wat wij verstaan onder politieke verantwoordelijkheid. Onze conclusie is nu deze: als minister Ritzen de voorkeur geeft aan spreiding van verantwoordelijkheid en zelfregulering, omdat deze zijns inziens recht zouden doen aan de pluraliteit van de samenleving en bij een terugtrekkende overheid zouden passen, dan geeft hij te kennen dat hij de politieke strategie van depolitisering niet achter zich heeft gelaten. Hieraan kleefte het bezwaar dat hij zelf niet ingaat op de vraag hoe hij politiek denkt om te gaan met de uiteenlopende normatieve reacties op zijn vragen. Indien het beleidsvoornemen van de minister is in de toekomst de overheid als 'initiator en aanjager' van normatieve discussies te laten optreden, dan mag ons inziens het politieke bestek daarvan niet ontbreken.

Literatuur

Motie van het lid Laning-Boersema. Tweede Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 21319, nr 6.

Brief van de minister van Onderwijs en Wetenschappen, Tweede Kamer, vergaderjaar 1990-1991, 21319, nr 12.

Asperen, G.M. van, Praktische filosofie en/of toegepaste ethiek? in: Filosofie en praktijk, Jrg. 9 nr 2, pp. 86-98.

Cohen, H., Ethik des reinen Willens, Berlin 1907

Glastra van Loon, J.F., Over politiek en ethiek, haalbaarheid en principes, macht en geweten, In: De IJdelheid van Beslissingen, Leiden 1987. pp. 149-165.

Görland, A., Ethik als Kritik der Weltgeschichte, Leipzig/Berlin 1914.

Habermas, Jürgen, Erläuterungen zur Diskursethik, STW 975 Frankfurt am Main 1991.

Hartog, G. den, Levens Wegen, In: Wijsgerig Perspectief, Jrg 28 nr. 3, pp. 73-80

Kreukels, A.M.J. & J.B.D. Simonis (red.) Publiek domein, Amsterdam/Meppel 1988.

Leenen, H.J.J., Hoge kosten medische technologie dwingen tot maken van keuzes, In: De Staatscourant, 2 mei 1992.

Lijphart, A., Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek, Amsterdam 1992.

Manenschijn, G., De politieke ethiek op dood spoor, Socialisme en Democratie, Jrg 47 nr. 718, pp. 183-184.

Tijmes, P., Over politiek valt met rede te twisten, Amsterdam 1977. Hierin: Politiek en ethiek, pp. 90-148.

¹⁰ Een ander voorbeeld. De minister van justitie moet ter meerdere eer en glorie van de prostitutie maatregelen treffen, ofschoon hij zelf het hoerenlopen verafschuwt. Is hij hiertoe niet bereid en wenst hij dienovereenkomstig hiervoor geen politieke verantwoordelijkheid te nemen, dan is het vanzelfsprekend dat hij zich beraadt op zijn positie. Hij doet er namelijk goed aan zijn macht niet te gebruiken bij wijze van spreken - na de uitslag van het politieke debat - om anderen zijn normen op te dringen. Hetzelfde moet men zeggen als men 'prostitutie' vervangt door 'abortus' of 'euthanasie'. Enzovoort.

Reactie van Peter Tindemans, auteur van de notitie¹¹

Bedankt voor Uw artikel in Beleidswetenschap. Ik kan mij heel goed vinden in de gedachtegang die U daar ontvouwt. Wel wordt op twee punten m.i. een onnodige tegenstelling gecreëerd.

De inleiding van Uw betoog vergelijkt de discussie over ethiek en wetenschap met de discussies van de jaren zestig en zeventig over politiek en wetenschap. U impliceert min of meer dat dat toch wel een grote versmalling is. Dat zou juist zijn als in de politiek uitsluitend over ethische aspecten van wetenschap zou worden gepraat. Dat is natuurlijk niet zo: de sturing van wetenschap op grond van behoeften in de samenleving, en hulpmiddelen als technologisch aspectenonderzoek laten zien dat de politiek de discussies over de schaarse goederen "onderzoek" en "onderzoekers" bepaald niet meer uit de weg gaat. Uw voorbeeld dat keuzes nodig zijn bij het beschikbaar stellen van bepaalde geneeskundige behandelingstechnieken en dat dat gebeurt op grond van achterliggende criteria die politiek niet irrelevant zijn, is in feite ook een illustratie daarvan (zij het dat dat niet zozeer over onderzoek gaat). De trechter van Dunning is U ook bekend.

Het tweede punt betreft de kern van het betoog: politiek en ethiek worden in Uw visie in de nota van Ritzen gescheiden, en hij onttrekt zich aan zijn politieke verantwoordelijkheid. Het komt mij echter voor dat U zelf onderaan pag. 377 exact de strekking van de beleidsnotitie weergeeft: "de politiek staat niet buitenspel, maar treedt pas op nadat". Maar dan gaat het om een bindend besluit op grond van een politieke keuze.

Dus wellicht zijn we het toch meer eens dan u denkt.

Met vriendelijke groet,

P.Tindemans

Directeur Onderzoek en Wetenschapsbeleid

¹¹ *Brief Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen dd 24 december 1993*